

עולים ומהגרים

1

כשמדברים על "חברת ההגירה" הישראלית מתכוונים בדרך כלל לבעיה העדתית. האשכנזים הם "הוותיקים", כל השאר – "מהגרים", מיוצאי ארצות ערב עד הרוסים והאתיופים. אין בתיאור זה הבחנה בין מרוקאים לעיראקים, בין פולנים להונגרים. כוחו בפשטותו. הוא מצייר ביד בוטחת קו שבר עדתי החוצה את ציר הזמן ב-1950. מפתה לחלק כך את המאה העשרים בדיוק באמצעה, כמו שחוצים תפוח עץ. מפתה לחלק את החברה הישראלית מרובת העדות ל"אשכנזים" מול "מזרחים". אבל תיאור כל כך סימטרי לא יכול להיות נכון. ב-1932 היגרו לפלשתינה כעשרת אלפים יהודים מאירופה. בישיבת מועצת מפא"י, ב-19 בינואר 1933, אמר בן-גוריון שהציונות "הפכה בן לילה מתנועת חלוצים, יחידי סגולה, שעלו לארץ מתוך חזון ואמונה, לתנועה רחבה של מבקשי הצלה, תנועת מהגרים המונית".¹ לא כמות המהגרים גרמה לו לומר זאת; עשרת אלפים איש אינם המון אדם, ובן-גוריון זכר שנים שבהן עלו הרבה יותר – בעיקר 1925, שבה עלו כמעט 35 אלף איש. אבל עשרת אלפים העולים החדשים לא "עלו לארץ מתוך חזון ואמונה". הם לא עלו, הם היגרו. בן-גוריון רצה עולים.

כעבור 11 יום, ב-30 בינואר 1933, הושבע היטלר לקנצלר, ומיום שהושבע עד שפלש לפולין היגרו לפלשתינה 190 אלף איש. מ-1880 עד 1920 עלו לארץ-ישראל כ-80 אלף איש; מ-1920 עד 1930 עלו לארץ-ישראל קרוב ל-100 אלף איש. והנה, ב-1935 פולטות הספינות 62 אלף איש – כמספרם של כל עולי העלייה הראשונה או הרביעית, כפליים מעולי העלייה השנייה או השלישית.

בגלל גלי העזיבות בעשורים הקודמים היה מספר הוותיקים סביב 1930 כ-150 אלף איש בסך הכול. 150 אלף שקלטו 250 אלף.

מי היו המהגרים? 80% מזרח-אירופים (פולנים בעיקר) ו-20% יְקִים. היקים היו בורגנים משכילים, בעלי תארים ומקצועות חופשיים. הפולנים, לעומתם, היו זעיר-בורגנים, חנוונים שסגרו חנות מכולת בלודג' ופתחו אותה עכשיו בתל-אביב או בחיפה. היו גם יקים פשוטים ופולנים מלומדים, והיו מהגרים מקרב שתי העדות שהלכו להתיישב בקיבוצים ובמושבים.² אבל באופן כללי הורכב גל ההגירה משתי עדות בורגניות מובחנות למדי: עדה של מומחים ועדה של פיקחים.

¹ יחיאל ויק, "שאלת הפליטים היהודים במדיניות הציונית", *קתדרה* 55 (ירושלים, מארס 1990), עמ' 164.
² עולים מגרמניה הקימו בשנות ה-30 את קיבוץ הזורע (1936), את כפר-המכבי (1936), את מעיין-צבי (1938) ואת הקיבוצים הדתיים טירת-צבי (1937) ושדה-אליהו (1939), שאליהם נוספה ב-1941 קבוצת יבנה (שהוקמה אף היא על ידי עולים מגרמניה). הקיבוץ הדתי, כורם ייחודי בתנועה הקיבוצית מחד ובציונות הדתית מאידך, היה אפוא מפעל מובהק של עולים מגרמניה. על טיפולו של הממסד היישובי בחלוצים היקים ראו: עמירם כהן, "היערכות המוסדות הלאומיים ופעילותם בקליטת עולי גרמניה בעלי האמצעים בהתיישבות החקלאית, 1935-1935", *הציונות*, מאסף יג, תל-אביב 1988, עמ' 159-184. על התיישבותם הכפרית של עולי מרכז אירופה בכלל (לא רק היקים) ראו: יואב גלבר, *מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז-אירופה וקליטתם – 1933-1948*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990, עמ' 317-384.

המדינה שבדרך נזקקה לבורגנים. היא נזקקה למומחים ונזקקה לפיקחים, שהרי בלי מומחים מי יקים תשתיות, ובלי אנשי מסחר פיקחים מי יניע את המשק. העלייה החמישית יצרה גאות ("פרוספריטי") והזריקה ליישוב עירוי של יזמות.³ אבל בגלל בורגנותה היא איימה על עולמם הציוני-החלוצי של מנהיגי היישוב.⁴ הציונות לא התמצתה בנטישת הגולה, לדידם של מנהיגי העליות הקודמות. היא כללה, לדידם, את שלילת הגולה: את שלילת הפרנסה שאינה עבודה. "היהודי החדש" יהיה יצרן, לא סוחר. "כיבוש העבודה" היה קידוש העבודה.

לכן, גם כשעלה היטלר לשלטון בגרמניה לא קרא בן-גוריון ליהודי אירופה לנוס על נפשם לפלשתינה, אלא חזר והביע, במהלך 1933, את חרדתו מהצפת הארץ במהגרים. "ארץ-ישראל זקוקה היום לא למהגרים סתם אלא לחלוצים", אמר בקונגרס הציוני ה-18 בפראג, "וההבדל ביניהם פשוט. המהגר בא לקחת מן הארץ, החלוצ בא לתת לארץ".⁵ כעבור חודשיים, כשנפגש עם הנציב העליון ארתור ווקופ, אמר לו: "ברור שארץ-ישראל אינה מציעה עדיין פתרון לכל יהודי פולין. העלייה לארץ היא בהכרח מוגבלת, ולכן יש צורך בעלייה מובחרת. הציונות אינה מפעל פילנתרופי. אנו זקוקים פה לטיפוס המעולה של יהודים שיפתחו את הבית הלאומי".⁶

כעבור תשע שנים, כשנודע כאן על השואה, ביצע בן-גוריון תפנית של 180 מעלות. "באתי לידי רוויזיה בענייני הציונות", אמר להנהלת הסוכנות בסתיו 1942. "אנחנו צריכים לחדול מחשוב בטרמינים של העבר, והדבר היסודי בטרמינים של העבר, שראינו בעניין הציונות פרוצס היסטורי [סכלני וסקלטיבי] של שנים רבות. [...] בדרך זו לא נוכל להמשיך לאחור מלחמה זו".⁷ בקיץ 1943 אמר בכינוס מפא"י: "אני יודע שיש לנו רק דרך אחת [...] להטיל על כף-המאזניים את מעשה ההגשמה הציונית – זרם של מאות-אלפי יהודים בזמן 'בין השמשות' המדיני, אשר יזרום בכל הדרכים. זהו המעשה היחיד שיציל אותנו".⁸ כעבור שנה אמר בהנהלת הסוכנות: "עובדה זו, השמדת שישה מיליוני יהודים [...], עלולה להרוס את הציונות מיסודה, וגם את התביעה הציונית. לדעתי, התוכן הממשי של תביעתנו הוא להביא מיד מיליון יהודים לארץ ישראל [...], לפתוח להם בתי תמחוי בארץ ישראל, להביא אותם לארץ ולהזין אותם פה. כל הפליטים היהודים שיישאר באירופה – להעביר אותם לארץ ישראל. לא בעל כורחם. מי שלא ירצה לא יעלה, אבל שיתנו לעם היהודי זכות פוליטית ואמצעים להעביר אותם מיד".⁹ בסתיו אמר: "אנחנו עומדים עכשיו על סף גמר המלחמה, כאשר רוב היהדות נשמד. עכשיו יש [לבריטים] בפרט ולחבר הלאומים בכלל] הנימוק הכי חשוב והכי מעשי לפתרון לא ציוני, כי אין יהודים. מעולם לא היה נשק אנטי-ציוני כזה. כל אחד שואל את עצמו את השאלה: מנין ניקח יהודים בשביל ארץ-ישראל. אנחנו עומדים אולי בשעת ההכרעה האחרונה: כן ארץ ישראל או לא ארץ ישראל ליהודים!".¹⁰ ובחורף אמר: "מה צפוי ליהדות זו אם לא נציל אותה מהר על ידי העלותנו אותה לארץ [...] ? יהדות זו תהיה

³ 23 אלף איש מקרב המהגרים היקים, האוסטרים ושאר המרכז-אירופים היו בעלי הון. "בעל הון" הוגדר על ידי שלטונות המנדט הבריטי כמי שברשותו 1000 ליש"ט לפחות. במרוצת שנות ה-30 הוקמו על ידי בעלי הון אלה אלפי עסקים ומפעלים קטנים ועשרות עסקים ומפעלים גדולים, שבין הנוודעים שבהם אפשר לציין את בית-החרושת לסיגריות "דובק", בית-החרושת למרגרינה "בלובנד", בית-החרושת למיצי הדר "עסיס", מחלבת מוצרי החלב "שטראוס", בית-החרושת לפחמימות "אוסס", רשת המלונות "דן", בית-החרושת לטקסטיל "אתא", בית-החרושת למעליות ולמוצרי-מתכת "נחשתן" ובית-החרושת לבגדי-ים "גוטקס".

⁴ על מהותה הבורגנית של העלייה החמישית ראו: אמיר בן-פורת, *היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית*, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1999, עמ' 87-100. על התייחסותם של ותיקי היישוב להגירה בורגנית זו ראו: זאב צחור, *שורשי הפוליטיקה הישראלית*, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1987, עמ' 83-97.

⁵ נאומו בקונגרס הציוני ה-18, 24.8.33; דוד בן-גוריון, *זכרונות*, א, עם עובד, תל-אביב 1971, עמ' 661.

⁶ שיחתו עם ווקופ, 17.10.33; שם, עמ' 672.

⁷ דבריו בישיבת הנהלת הסוכנות, 6.10.42; יחיעם ויק, "הידיעות על ההשמדה ושאלת ממדי העלייה", *קיבוץ גלויות: עלייה לארץ-ישראל – מיתוס ומציאות* (עורכת: דבורה הכהן), מרכז זלמן שזר, ירושלים 1998 (להלן: ויק), עמ' 234.

⁸ דבריו בכינוס מפא"י, 11.8.43; ויק, עמ' 241.

⁹ נאומו בישיבת הנהלת הסוכנות, 20.6.44; דליה עופר, "העלייה, הגולה והיישוב", *קתדרה* 43 (מרס 1987) (להלן: דליה עופר), עמ' 69.

¹⁰ נאומו בישיבת הנהלת הסוכנות, 28.9.44; דליה עופר, שם, עמ' 70.

אבודה, והציונות היא אבודה, והציונות היא בלוף, מי שאינו רואה זאת, אינו חי בשנת 1944 אלא הוא חי במליצות תפלות וטמאות, ואין לחזור עליהן".¹¹

תפנית זו, מתפישת הציונות כעלייה ארצה לתפישתה כקליטת הגירה, התגלמה לימים בחוק השבות,¹² שנפתח במלים "כל יהודי זכאי לעלות ארצה", ושביצועו הופקד בידי שר העלייה. עצם העובדה שממשלתו הראשונה של בן-גוריון (כמו כל ממשלות ישראל עד היום) כללה שר עלייה,¹³ אומרת הכול על התפנית הזאת, שהתרחשה בתודעתו של בן-גוריון ובתודעתם של שאר קברניטי היישוב בשנות הארבעים, בתגובה על השואה: ויתור על הקמת מדינת הציונים למען הקמת מדינת היהודים.¹⁴

אבל ענייננו בשנות השלושים, שנות העלייה החמישית, שבהן עדיין לא הסכימו בן-גוריון ושר קברניטי היישוב עם הפיכתה של חברת העולים לחברת מהגרים. היה זה, אולי, העשור המרתק ביותר בתולדות הציונות הארצישראלית, כי בעשור הזה אבדה הוודאות הישנה, הציונית-חלוצית, של עלייה סלקטיבית, מבלי שתפסה את מקומה הוודאות החדשה, של הצלת נפשות המוניות, כלל-יהודית. ודאות חד-צדדית, לכאן או לכאן, מעניינת פחות מהתחבטות בין דרכים. התחבטות זו סערה כאן בשנות השלושים, כשהחלוצים נתקלו במהגרים בורגנים. לא שהיו רק חלוצים בעליות הקודמות. רוב העולים, כל השנים, היו זעיר-בורגנים. כפי שהראה גור אלרואי,¹⁵ כללה העלייה השנייה מספר זעום של חלוצים אידיאליסטים (בין אלף לאלפיים), בשעה שכל השאר היו חפים מאידיאלים והיגרו לכאן כשם שמיליון אחרים היגרו מתוך אותן סיבות (פוגרומים, רעב) אל הגולדענע מדינה שמעבר לאוקיאנוס. הוא הדין במספרם של חלוצי שנות העשרים בהשוואה לרבות הבורגנים האימיגרנטים שהגיעו איתם בעלייה השלישית ובעלייה הרביעית; אך המיעוט היה הדגם. הטיפוס הנורמטיבי – הראוי, לא המצוי – היה של "מגשים" שבא "לבנות ולהיבנות" כאן: לבנות יישובים וחברה יצרנית ותרבות עברית, על פי תפישתה של תנועת העבודה; לבנות חוסן נפשי, גופני וצבאי, גאווה לאומית ומסירות למולדת, על פי תפישת ז'בוטינסקי; על כל פנים, לבנות.

"התקווה לגאולת ארצנו, לישובה ולשחרור האדם העובד עליה, לא תתגשם ואין לה שום אפשרות להתגשם בלי אותם האישים, אנשי הרצון מבקשי הגדולות, מחפשי גאולה ומרחב לכוחותיהם המתפרצים, חושקי החיים ועובדים מתוך אהבה", כתב ברל כצנלסון ב-1912.¹⁶ הוא ניסה להיות פועל בשנותיו הראשונות כאן, וגם כשהבין שזה לא בשבילו, הוא המשיך להגדיר את עצמו כ"פועל". אולי ניסה להשקיט את נקיפות מצפונו על כישלוננו כחלוץ בעלייה השנייה, ואולי סבר שגם חלוץ-תרבות הוא "פועל", שהרי עורך דבר הוא יצרן לכל דבר; כך או אחרת, הוא נשאר "פועל" על פי הגדרתו, והוא ביטא כך את האתוס ששלט ביישוב שלושים שנה, עד שהגיעו מהגרי שנות השלושים.

הפולנים והיקים של העלייה החמישית לא היו יצרנים ברובם המכריע, רובם גם לא הגיעו ממניע ציוני, ובשונה מקודמיהם המהגרים הבורגנים הם לא תפשו את החלוץ כעמוד הענן ההולך לפניהם במדבר האזיאטי.

¹¹ דבריו בישיבת מזכירות מפא"י, 24.12.44; ויק, עמ' 241.

¹² חוק השבות התקבל בכנסת ב-5.7.50.

¹³ ב-23.8.54 התקבל בכנסת תיקון לחוק השבות, שהעביר את ביצוע החוק מידי שר העלייה לידי שר הפנים.

¹⁴ מכאן השאלה "מי יהודי" ששיגר בן-גוריון ב-1954 לחמישים מלומדים ואנשי רוח יהודים בישראל ובתפוצות, ומכאן גם ההבהרה שהוכנסה לחוק השבות, בתיקון שנתקבל בכנסת ב-10.3.70: "יהודי" – מי שנולד לאם יהודיה או שנתגייר, והוא אינו בן דת אחרת". השאלה מי יהודי, ועיגון התשובה הממלכתית עליה בספר החוקים, ביטאו ויתור גמור על בירור מניעיהם של העולים ארצה: השאלה אם ציונים הם חזלה להישאל.

¹⁵ גור אלרואי, אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2004.

¹⁶ ברל כצנלסון, "מבפנים", הפועל הצעיר (16.8.1912); כתבים א, הוצאת מפא"י, תל-אביב (ללא ציון שנת הוצאה), עמ' 14. ברל היה בן 25 כשפרסם מאמר זה, שהיה מאמרו הראשון בארץ-ישראל.

יצר החיים, לא צו קריאה רעיוני, הביא אותם אל ארץ המקלט המנדטורית. הפיצול הסוציולוגי של שנות השלושים לא היה עדתי אלא פְּנים-אשכנזי. הפולנים החלוצים מסוגו של בן-גוריון, שעלו לכאן כדי להיוולד כאן מחדש, לא דמו לפולנים שהיגרו כדי לשרוד; היקים שעלו לכאן בשנות העשרים מתוך להט ציוני (גרשם שלום, ארתור רופין, מייסדי בית-זרע וגבעת-ברנר¹⁷) היו שונים בנשמתם, גם אם לא בתרבותם, מהיקים שהגיעו בערכו של ליל הברדלח.

2

האם ההגירה הזאת חיזקה את היישוב או דיללה את זהותו ודלדלה את רוחו? השאלה מתחדדת לנוכח העובדה שהגירה זו התרחשה באותה תקופה עצמה שבה גובשו והתעצמו שתי תנועות הוותיקים – תנועת העבודה והתנועה הרוויזיוניסטית.

ב-1930 נולדה מפא"י של בן-גוריון מזיווגן של שתי תנועות הפועלים העיקריות, "אחדות העבודה" ו"הפועל הצעיר". באותה שנה הקימו אקטיביסטים אנטי-בריטים את "ברית הבריונים" (אב"א אחימאיר וחבריו), ובבית"ר הוקמו פלוגות עבודה חלוציות: קומונות (!) של מפריחי שממות הארץ, שנטעו מאהלים בגליל ובשומרון ברוח "גדוד העבודה" של העלייה השלישית.¹⁸

כעבור שנה, בבזל, כבשו צירי מפא"י את רוב עמדות השליטה בהסתדרות הציונית (ז'בוטינסקי קרע לאות מחאה את כרטיס חברותו לעיני שאר הצירים), ובבחירות לאסיפת הנבחרים השלישית, שנערכו ביישוב באותה השנה, זכתה מפא"י ב-40% (הצה"ר – ב-20%). אך למרות תבוסתם בזירה הפוליטית התעצמו הרוויזיוניסטים באותה השנה בזירה הארגונית המקומית והעולמית; עכשיו היה להם ארגון צבאי מקביל ל"הגנה" ("ההגנה הלאומית", אמו של האצ"ל), ובדנציג נערך הכינוס העולמי הראשון של בית"ר, ונכתב מצעה.

ב-1933 הייתה תנועת העבודה למנהיגת התנועה הציונית העולמית: בקונגרס הציוני שנערך אז בפראג איישה מפא"י כמעט חצי מתפקידי ההנהלה. כעבור שנתיים נבחר בן-גוריון ליושב-ראש הנהלת הסוכנות בירושלים, וכך, בשיאה של העלייה החמישית, באוגוסט 1935, השלים הקונגרס הציוני ה-19, שנערך בלוצרן, את תהליך השתלטותה של תנועת העבודה על המפעל הציוני.

התנועה הרוויזיוניסטית הגיבה על כך בהקמת "הסתדרות העובדים הלאומית" ובהקמת "הסתדרות ציונית חדשה": היא תרגמה כל תבוסה להתעצמות ארגונית. בכינוס העולמי השני של בית"ר (קרקוב, 1935) נקבע "הנדר הבית"רי", שְׁפָּלל בין השאר ערכים כמו "הכשרה צבאית", "הדר" ו"ציונות". בית"ר גדלה פי חמישה במהלך שנות השלושים. 20 אלף צעירים נמנו עם שורותיה בתחילת העשור; בסופו – 100 אלף.

מבחינת הוותיקים, אפוא, היו שנות השלושים שנים עזות מאין כמותן מבחינה רעיונית; שנים של מאבק חסר פשרות, נסער מאוד, אלים מילולית (ולא אחת, גופנית), על הגדרת המטרות של המפעל הציוני. אך בד בבד, שנות השלושים הפכו את כל המאבק הזה לקרב תרנגולים בין ותיקים לוותיקים, שבו צפו בתימהון 200 אלף מהגרים. רצח ארלוזורוב והעמדתם למשפט של שלושת הרוויזיוניסטים שנחשדו ברציחתו, קטטות הרחוב התכופות בין מפא"יניקים לרוויזיוניסטים, פרישת הרוויזיוניסטים מהסתדרות הפועלים, מההסתדרות הציונית ומארגון "ההגנה", ניסיון הנפל הלונדוני של בן-גוריון וז'בוטינסקי להגיע לשלום בית בין שני המחנות – כל

¹⁷ בית-זרע נוסד ב-1927; גבעת-ברנר – ב-1928.

¹⁸ ראו: אסתר שטיין-אשכנזי, "פלוגות העבודה של בית"ר (1931-1935)", *קתדרה* 51 (ירושלים, אפריל 1989), עמ' 148-172.

התיגרה הזאת שיקפה רק את עולם הוותיקים, את הציבור הציוני המשולהב, המקוטב, שריגושיו לא ריגשו את העולים החדשים.

לכן ראוי להתעכב על שנת הציר של העשור, שבה הרקיעו בו-זמנית ההגירה והתיגרה. 1935 הייתה השנה שבה קיבלה ההגירה הבורגנית גילום פוליטי, בדמות שתי מפלגות של "ציונים כלליים": "ציונים כלליים א" בהנהגת חיים וייצמן, ו"ציונים כלליים ב" בהנהגת חיים בוגרשוב, מנחם אוסישקין ובן-ציון מוסינזון. במילים אחרות, זו השנה שבה הפכו הבורגנים מרוב דומם לרוב תובע הכרה.¹⁹ באוגוסט, כאמור, נערך בלוצרן הקונגרס הציוני שהמליך את בן-גוריון; ברל, שנאם באותו הקונגרס, ודאי הפתיע את שומעיו בנימתו הקודרת. גל ההגירה היה בשיא תנופתו, תנועת העבודה הייתה בשיא תנופתה, וברל הבין שאלו שתי תנופות סותרות. "הבאים אלינו", אמר לצירי הקונגרס, "אינם יהודים מלאים וגדושים תרבות עברית, שעליהם הטיל אחד העם את יתרו [...]. כי אם יהודים פליטי חרב, פליטי פרעות, פליטי דלדול, 'נשרפים', נרדפים ועקורים – עקורים לא רק מזכויותיהם וממעמדם הכלכלי והחברתי, כי אם עקורים גם משורשי התרבות הלאומית – ועם היהודים הנשרפים והעקורים הללו אנחנו מצווים לבנות את ארץ ישראל [...]. ושאלתנו הלוהטת היא: כיצד נעשה אותם לעם?"²⁰

3

התעצמותו של המרכז הציוני-כללי, הליברלי-בורגני, "האזרחי-פרוגרסיבי", נתנה את אותותיה בזירה התקשורתית. ב-1936 נרכש עיתון *הארץ* על ידי זלמן שוקן (שהיגר לכאן שנתיים לפני כן), והפך מעיתון של בורגנים יוצאי רוסיה לעיתון של בורגנים פליטי הרייך השלישי. באותה שנה היגר לפלשתינה עוד יקה – עזריאל קרליבך, עיתונאי יליד לייפציג. רק הגיע, ומיד הצטרף ל*הארץ*. כעבור שלוש שנים הקים עיתון מתחרה, בורגני-ימני, *ידיעות אחרונות*, שכותביו היו רובם רוויזיוניסטים מתונים.²¹ היקים שכתבו ב*הארץ* של שוקן, והיקים הפולנים, ההונגרים והיוגוסלבים שכתבו ב*ידיעות אחרונות* של קרליבך, פנו אל הקהל הציוני-כללי שנבנה ממהגרי העלייה החמישית. *הארץ* הציג קו יוני, *ידיעות אחרונות* הציג קו די נצי, אבל *הארץ* לא היה עיתון שמאל מפלגתי, ו*ידיעות אחרונות* לא היה עיתון ימני; שני העיתונים נגסו בסוף שנות השלושים בעיתוני המפלגות של ותיקי היישוב – הן בדבר, עיתונה של הסדרות הפועלים, והן ב*הידד*, עיתון הרוויזיוניסטים.

גם בזירה הספרותית עלה כוחו של המרכז. ביאליק (ציוני-כללי, תומך מוצהר של וייצמן) מת ב-1934, ובאותה שנה התחילה הקריירה של יורשו. האבל שסחף את היישוב עם מות ביאליק הכניס תחת כנפו את הימין ואת השמאל, ובין השמאל לימין, מעל דפי *הארץ*, דרך כוכבו של היורש, אלתרמן. רק אחרי תשע שנים עבר אלתרמן לדבר (אחרי שברל התפטר מעריכת העיתון), וכשעבר לדבר כבר היו מאחוריו שני ספריו הראשונים והטובים ביותר, *כוכבים בחוץ* ו*שמחת עניים*. שיריו התל-אביביים התאימו ל*הארץ*; באירוניה אלגנטית, בשיק פאריזאי, הצליח אלתרמן ללכוד פיסות הווי עירוניות משולחנו הקבוע ב"שלג הלבנון" – בית-הקפה שבו ישב

¹⁹ על שתי מפלגות הציונים הכלליים ראו: גדעון שמעוני, *האידיאולוגיה הציונית* (1995), תרגמה: סמדר מילוא, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2001, עמ' 107-117; ששון סופר, *לידתה של המחשבה המדינית בישראל*, שוקן, ירושלים ותל-אביב 2001, עמ' 317-334. על ראשית התגבשותם של הציונים הכלליים, לפני מיסודם הפוליטי בשנות ה-30, ראו: יגאל דרורי, "הציונים הכלליים" בארץ-ישראל בשנות ה-20, *הציונות*, מאסף י, תל-אביב 1985, עמ' 87-130.

²⁰ ברל כצנלסון, נאום בקונגרס הציוני ה-19 (1935), *ספרות ואידיאולוגיה בארץ-ישראל בשנות השלושים*, עורכת: נורית גרן, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב 1988, עמ' 350-351.

²¹ כעבור 15 שנה הקים קרליבך את *מעריב*, ויצר כך תחרות בין שלושה עיתונים בורגניים פרטיים במימונם ובאופיים – תחרות המתנהלת, כידוע, עד היום.

וקרא עיתונים והגיב עליהם בשירי אקטואליה. אירופה של מוסוליני, של צ'מברליין, של היטלר, נבללה בשיריו – שירי "העת והעיתון" – בסיטואציות ודמויות מהיומיום התל-אביבי. החרדה לגורלם של היישוב והעולם נבללה בשנינות חנינית, מטופחת.²² הוא היה עירוני מכף רגל עד ראש, אירופי מודרני כמו הרצל וד'בוטינסקי, לא עברי-מקראי כמו בן-גוריון או אצ"ג. מדורו ב *הארץ* נקרא "רגעים": הוא היה איש ההווה והוא היה איש העולם, תושב טבעי של עיר נמל המתאכלסת מהגרים. כשנדע ליישוב על השואה, הוא כתב:

שינה שינדל שלי, יורד שלג לבן.

אין אדם. כולם תמו. הביני.

טוביה מת

ומת מוטל בן פִּיסי החזן.

מת האיש היקר הדוד פני.

העולם היידישאי שהושמד מדבר כאן מפי מנחם-מנדל של שלום עליכם. זו שלילה של שלילת הגלות הבן-גוריונית. הניגון היהודי שזנחת לשווא חוזר כשזהותך שוב נפקחת לאורך: שלג יורד על "שלג הלבנון", היידיש המתה-החיה חוזרת, במקום החלוץ שנטש את בית אביו חוזר הילד שהתייתם מאביו החזן, ובמקום כל ה"איזמים" של האידיאולוגיות הגדולות חוזר האיש הפרטי, היקר, הדוד פני.

עד קצווי העצב, עד עֵינות הליל,

ברחובות ברזל ריקים וארוכים,

אלוהי ציווני שאת לעוללך,

מעוניי הרב, שקדים וצימוקים.

שקדים וצימוקים כמו בשירים של איציק מאנגער, רחובות ברזל ריקים וארוכים, אירופיים – וכך הוא כתב עוד לפני השואה. העולם של *כוכבים בחוץ*, עולם של יערות, של פונדקים, של ברקים, ערי מסחר ומרכבות, הוא עולמו של מהגר, לא של חלוץ עברי שזוף.²³ אף שעבר ל *דבר* ב-1943, אף שהצביע למפא"י והתחכך בבן-גוריון, הציונות שלו הייתה הציונות הכללית. הוא דיבר מן המרכז ואילו, כמו ביאליק, ולכן ירש אותו בתור "המשורר הלאומי".²⁴

מן המרכז ואילו כתב גם עגנון. המראתו של עגנון למעמד סופר קאנוני התרחשה, לא בכדי, במהלך שנות השלושים. בעשור הזה פרץ עגנון אל עבר הרומן (*הכנסת כלה*, 1932), *סיפור פשוט* (1935), *אורח נטה ללון* (1939), ובין 1932 ל-1935, בעוד גל ההגירה מתגבר אל שיאו, כינס שוקן את סיפוריו לשישה כרכים סדורים.

²² על שירי האקטואליה המוקדמים של אלתרמן ראו: דן לאור, *השופר והחרב: מסות על נתן אלתרמן*, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1983, עמ' 10-22; מנחם דורמן, *אל לב הזמר: פרקי ביוגרפיה ועיון ביצירת אלתרמן*, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1986, עמ' 103-128; נסים קלדרון, "מ'רגעים' אל 'הטור השביעי': דרכו של אלתרמן אל כתיבה פוליטית", *הספרות העברית ותנועת העבודה*, עורך: פנחס גינוסר, אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע 1989, עמ' 277-289; דן מירון, "תחילתו של נתן אלתרמן כמשורר הציבור והעיתון", *נוגע בדבר: מסות על ספרות, תרבות וחברה*, זמורה-ביתן, תל-אביב 1991 (להלן: מירון), עמ' 65-128.

²³ לניתוח משווה של השיר "פגישה לאין-קץ", כשיר אימיגרנטי, מול שירו של רטוש "על חטא", כשיר המבטא תשוקה ויומרה להתערות בארץ, ראה מסתי "חיי אירוסיין", *שיבת ציון: מעבר לעקרון-המקום*, עורך: גדעון עפרת, מחיאון זמן לאמנות, תל-אביב 2002, עמ' 83-92.

²⁴ לא ייפלא, לכן, שאלתרמן נוכס פוליטית, לימים, על ידי איש ימין כמשה שמיר, וראו: משה שמיר, *נתן אלתרמן: המשורר כמנהיג*, תל-אביב 1988. הברית האידיאולוגית שכתרו שמיר ואלתרמן אחרי מלחמת ששת הימים, כשעסקו יחדיו בהחתמת אנשי רוח על העצומה "למען ארץ ישראל השלמה", הפתיעה רק את מי שתפשו עד אז את אלתרמן, בטעות, כאיש שמאל.

מה ששת סדרי המשנה בדורם, כך ששת כרכיו של עגנון בדורם: בארונות הספרים נוצר "מדף כתבי עגנון", שֶׁקָרַן הוּד סמכותי השמור לקלסיקנים. כבן חסות של שוקן וכחבר קרוב של ברל, פרסם עגנון ב *הארץ* וב *דבר* לסירוגין, ונשמר לנפשו משיוך מפלגתי.²⁵ היו לו חברים בקיבוצים ובמושבים, היו לו חברים דתיים וחרדים, היו לו חברים בין הפרופסורים היקים, והוא נע בין כולם כציוני-כללי נינוח, כפי שנע בגיל עשרים בין הרב קוק לברנר, כשגר לידם בשכונת נווה-צדק.²⁶

העורך הספרותי של *דבר*, דב סדן, רומם את עגנון במאמרים ובממראים, ובשנות הארבעים חָבַר אליו קורצווייל, שרומם את עגנון במאמרו ב *הארץ*. שני המבקרים היו אוסטרו-הונגרים. סדן, כמו עגנון, היה גאליציאנר. קורצווייל, הצ'כי, חניך תרבות גרמניה, יהודי שומר מצוות שהוסמך לרבנות, עשה דוקטורט באוניברסיטת פרנקפורט והיגר לפלשתינה ב-1939. שני מבקרי הספרות הבכירים של היישוב היו אפוא "יהודים ישנים", כמו עגנון: יהודים מרכז-אירופיים, רב-לשוניים, נטועים עד צוואר במורשה היהודית, שרוממו סופר דתי, גלותי בתכניו.

4

אין זאת אומרת שהיוצרים שהיגרו לכאן בשנות ה-30 – והבה נתרכז לצורך העניין ביקים שביניהם – לא ניסו להפוך את עצמם ממהגרים לעולים (ציונים בדיעבד). רובם ניסו, אבל קשה להיוולד מחדש.

רוב הציירים היקים לא הצליחו להתערות באורה ובנופיה של הארץ הזאת. יתר על כן, המודרניזם הארצישראלי שטוף השמש שהתרקם בידי נחום גוטמן, ראובן רובין וציונה תאג'ר, ושדהר אל עבר ההפשטה בידי זריצקי וחבריו (אנשי "אופקים חדשים", לימים), לא נראה להם כמבע ציורי אותנטי, מקומי, שראוי לחבור אליו, אלא כמבע חקייני של רוסים פראנקופילים שניסו לצייר כמו מאטיס ובזנאר. סלידתם זו מהשפעתה של פאריז בלמה אפוא ביתר שאת את נכונותם להתערות נפשית ואמנותית בנוף הארץ השרבי – כלומר, לצייר בחוץ כמנהג הצרפתים וחסידיהם הארצישראליים, לטפח סגנון אוורירי וחופשי ולגלות את קסמו (הצרפתי) של האקווארל.

רובם נשארו נאמנים למסורת הציור הגרמנית, על סולם הצבעים הקודר שלה, על הפאתוס האקספרסיוניסטי שלה, על חומרתה האקדמית ועל חיבתה לחיתוכי עץ ולינוליאום. ירושלים, טבריה וצפת של יעקב שטיינהרדט ושל הרמן שטרוק נראו אפוא זהות לעצירות היהודיות שהם ציירו בגולה: אותה אפלולית, אותה יודאיקה עגמומית. מרדכי ארדון ניסה, עם הגיעו לכאן, לצייר נופים כמצוות חלוצים מלומדה, אבל לא הסתגל לשמש המסנוורת, חורכת הבהדים, ולאסתטיקה השחונה והקוצנית של הארץ, והירפה מהעניין לטובת שפת ציור מיסטית-סימבולית שלא היה לה דבר וחצי דבר עם האקלים (ועם האקלים הרעיוני) הארצישראלי. שלום סָבָא יצק מוטיבים תנ"כיים לסגנונו הגרמני, וחברו ליאו רוט²⁷ גיבש בהשפעתו שפת ציור סיפורית, מונומנטלית-סימבולית, שעקפה את האור ואת הנוף המקומי. הציירים יוצאי גרמניה נאחזו באור פנימי, בנוף נפשי-דמיוני,

²⁵ על מעגלי חייו החברתיים של עגנון בשנות ה-30 ראו: דן לאור, *חיי עגנון*, שוקן, ירושלים ותל-אביב 1998, פרקים 6-7, עמ' 221-310.

²⁶ שם, פרק 3: 49-87.

²⁷ ליאו רוט (1914-2002), יליד גליציה ותושב גרמניה מנעוריו, הגיע ארצה ב-1933, הצטרף לקבוצת המייסדים של קיבוץ אפיקים ונשאר חבר אפיקים עד סוף חייו (בשונה מהצייר אהרן גלעד ומהפסל דב פייגין, שהיו גם הם בין מייסדי אפיקים אך עזבו את הקיבוץ בשנות ה-40 והצטרפו לחבורת "אופקים חדשים" שהתרכזה בתל-אביב). על חייו ויצירתו ראה מסתי: "החיים מגיעים אלי כאילו מבעד למחיצה", *ליאו רוט – דועה געגעשים*, עורכת: גליה בר-אור, המשכן לאמנות עין-חרוד, 2000, עמ' 41-60.

כהגנה מפני השמש. הם גזרו על עצמם מעמד אפוזיציוני, ולכן פרדוקסלי, של עולים-מהגרים. הם הזדהו בכל לבם עם המפעל הציוני ורצו בכל לבם לתרום לו את חילם, ובתור שכאלה היו מהגרים שהצליחו להוליד את עצמם כעולים; אבל הם לא הזדהו לא עם האור המקומי ולא עם הציור המקומי המצורֶפֶת, ולכן נשאר מהגרים כל חייהם.

גורלם של האדריכלים היקים שפר עליהם הרבה יותר. הבולט שבהם, ריכרד קאופמן, עלה ארצה עוד ב-1920, על פי הזמנתו של ארתור רופין, ובמהלך שנות העשרים הספיק לתכנן ארבע "שכונות גנים" בירושלים (תלפיות, רחביה, בית-הכרם וקריית-משה) וכמה מושבים וקיבוצים בעמק יזרעאל. את חזון "עיר הגנים" לא שאב קאופמן מבית הספר "באוהאוס" שבדסאו, אלא מפרויקטים אדריכליים שראה באנגליה; התפישה האקולוגית האנגלית השתלבה בנפשו עם הסוציאליזם ועם הכפריית הגורדוניסטית, ומצויד בחזון אדריכלי זה "הוא כפה על מתיישבי עמק יזרעאל", כדברי אלי שמיר, "באמצעות תוכניותיו, וללא מודעותם, אפשרות של איכות חיים ותרבות פנאי הרבה לפני שהנושאים הללו עלו לסדר היום הציוני-סוציאליסטי".²⁸ במרוצת השנים תכנן קאופמן יותר מ-130 יישובים ושכונות, ובנוסף לכך תכנן מבנים בודדים רבים ברחבי היישוב – מבני ציבור, מבני תעשייה, חדרי אוכל בקיבוצים ויילות (כולל זו המשמשת היום כבית ראש-הממשלה). מתקפת האדריכלים היקים על היישוב הארצישראלי לא התחילה, אפוא, כפי שנהוג לסבור, כשחניכי ה"באוהאוס" (שנסגר על ידי הנאצים ב-1933) הגיעו לכאן; קאופמן הכשיר את הקרקע ואת הלבבות לקליטתם ולהתקבלותם של אדריכלי שנות השלושים. אבל אפשר שגם אלמלא הרגיל קאופמן את קברניטי היישוב, במרוצת שנות העשרים, לסגנון אדריכלי שהיה מעין מבוא לסגנון "הבינלאומי" – לאמור, גם אילו נחת סגנון מודרניסטי זה בהפתעה גמורה על קברניטי היישוב באמצע שנות השלושים – היו חניכי ה"באוהאוס" מתקבלים באורה ושמחה וששון ויקר. שכן תפישתם האדריכלית של יקים אלה, במודרניזם הישיר והצחור שלה, בפשטותה ה"אוטופיסטית" האנטי-בורגנית, התאימה ככפפה לציונות הקולקטיביסטית, הכפרית והעירונית כאחת, של היישוב.²⁹

נתימלא הארץ באוהאוס: בתי דירות, בתי חולים, בתי מסחר, בתי ספר, אולמות תרבות, אולמות ייצור – על פי אותו סגנון, שהשליט קומץ יקים. אחד מהם, אריה שרון, הפך לימים לאדריכל של המדינה, כשהוליד על שולחן השרטוט שלו, בשנות קליטתם ההמונית של יוצאי ארצות ערב וניצולי השואה, את נוף השיכונים הישראלי.³⁰ אבל היה זה רק מזל, צירוף מקרים טהור, שסגנון הבאוהאוס התאים לרוח היישוב. כלום היו אריה שרון וחבריו מתקבלים כך אילו באו מאסכולה בורגנית-שמרנית? וכלום חשבו אריה שרון וחבריו, בימי ה"באוהאוס", שביום מן הימים הם יעצבו את פלשתינה? קליטתם המוצלחת הייתה פרדוקסלית לא פחות מקליטתם הפחות המוצלחת של הציירים בני ארצם. אדריכלים אלה, שאלמלא עליית הנאצים וסגירת ה"באוהאוס" היו נשארים בגרמניה ומממשים בה את עצמם, זכו לעצב את נוף הבטון הארצישראלי לא משום שהמירו את משנתם האדריכלית במשנה שתתאים לפרויקט הציוני, אלא משום שמשנתם המיובאת התאימה במקרה לפרויקט הציוני (וזכתה במקרה להכשרת לבבות בעשור הקודם, בידי ריכרד קאופמן). במילים אחרות: הם החליקו, המומים ממזלם הטוב, לתוך התפקיד הבכיר והמלהיב שהיקצה להם היישוב הוותיק, ולכן קשה לומר שהם **הצליחו** להיקלט כאן, אם הצלחה פירושה התגברות על קשיים. נחסכה מהם התביעה להיולד מחדש. הם התקבלו כמות שהם כי היו נחוצים ליישוב כמות שהם: כְּרִים מועילים.

²⁸ אלי שמיר, "כל הדרכים מובילות לכפר-יהושע", *קתדרה* 111 (ירושלים, מארס 2004), עמ' 167.

²⁹ ואילו ארדון, שהיה גם הוא חניך הבאוהאוס, לא מצא כאן את מקומו. בשורת הבאוהאוס הלמה את צרכיו וערכיו התרבותיים של היישוב בתחום האדריכלות – לא בתחום הציור.

³⁰ אופיו היקי של נוף שיכונים זה בלט במיוחד בשכונות שנבנו על ידי חברת הבנייה רסק"ו, שהיתה יקית בהגדרה – הן מבחינת מנהליה ואדריכליה והן מבחינת הדיירים שהיא שיכנה. ראוי עמירם כהן, "חברת רסק"ו ופעילותה בתקופת העלייה החמישית (1934-1940)", *קתדרה* 55 (ירושלים, מארס 1990), עמ' 159-126.

כארבעים קומפוזיטורים ועשרות רבות של מוזיקאים מקצועיים אחרים – נגנים, זמרים ומנצחים – היגרו לפלשתינה בשנות השלושים מגרמניה, מאוסטריה, מצ'כיה, מרומניה, מפולין, מהונגריה. ארבעה מהבולטים בין הקומפוזיטורים המהגרים – פאול פראנקבורגר (בן-חיים), היינריך (חנוך) יעקבי, דניאל סמבורסקי וקרל סלומון (שלמון) הגיעו ב-1933; ב-1934 הגיע יוסף גרונטל (טל), ב-1935 הגיעו מרק לברי ושטפן וולפה, ב-1936 הגיע היינץ (חיים) אלכסנדר, ב-1937 הגיע מרדכי סטרומינסקי (סתר), וב-1938 הגיעו עדן פרטוש, אלכסנדר (אוריה) בוסקוביץ' ויהויכין סטוצ'בסקי. אף שרובם ככולם לא הגיעו ארצה ממניעים ציוניים, הם מיהרו לגייס את שפתם המוזיקלית לפרויקט הציוני הארצישראלי, כפי שעשו חבריהם האדריכלים. מקצבי ההורה והדבקה, סלסולי התימנים ורועי הצאן הערבים, השימוש בכלי נגינה ניאו-ארכאיים כמו חלילית, תוף מרים, דרבוקה ונָבֵל, האפשרויות הטמונות בטעמי המקרא, שירת המקהלה שהתפתחה בקיבוצים, התנ"ך כחומר גלם לקנטטות עבריות – כל היסודות המקומיים האלה, שעמדו לרשותם של בן-חיים וחבריו בפועל או בכוח, הציתו בהם חשק עז לרקוח מוזיקה "מקומית", "ארצישראלית", שתדבר, עם זאת, בשפתה של המוזיקה המודרניסטית האירופית שעליה הם התחנכו.³¹

התוצאה הייתה סינתטית. השפעתם השקופה של דבייסי וראוול, סטראווינסקי וברטוק, הוֹנְגֵר והינדמית, דנה את "האסכולה הים-תיכונית" (כפי שכונתה בדיעבד המגמה המוזיקלית של מהגרי שנות השלושים) לקרנתות מלומדת שאיפשרה לכל היותר יצירות סבירות ברמתן אך מיותרות מפרספקטיבה מוזיקלית עולמית. איש מחברי האסכולה לא ניתק את עצמו, ולא העלה בדעתו לנתק את עצמו, ממורשת המוזיקה האירופית הקלאסית והמודרניסטית: לא מחלל המופע שלה (אולם הקונצ'רטים), לא מהרכביה הכליים המקובעים (הסימפוניים, הקאמריים והמקהלתיים), לא מסוגותיה הקומפוזיציוניות (הסימפוניה, הסוויטה, "הפואמה הסימפונית", הסונטה, הקנטטה, האורטוריה וכו'), וברוב המקרים גם לא מההרמוניה הטונאלית – מודרניסטית-נועזת ככל שתהיה – שהמוזיקה האירופית שמרה לה אמונים עד למהפכה האטונאלית של שנברג ובני חוגו. בן-חיים וחבריו הכירו את אופציית שנברג, כשם שהכירו את תקדימיה האטונאליים, שהסתמנו בראשית המאה ביצירותיהם פורצות הדרך של סקריאבין, פרוקופייב הצעיר (של ה"סארקאזמים" לפסנתר) וריכארד שטראוס הצעיר; אבל לא המוזיקה האוואנגארדית או הפרוטו-אוואנגארדית השתקפה ביצירתם הארצישראלית, אלא המוזיקה המודרניסטית שהייתה כבר קאנונית: מוזיקה חדשה אבל לא חדישה. ומאחר שבן-חיים וחבריו לא נטלו כמעט דבר ממוזיקת האוואנגארד שמרדה מבפנים בשפה הטונאלית-ההרמונית של מורשת המוזיקה האירופית, היו יצירותיהם ה"ארצישראליות" אירופיות יותר מיצירותיהם של הקומפוזיטורים האירופים בני זמנם שהלכו בדרכו של שנברג – ובתוכם סטראווינסקי וברטוק, שחברו בשנות השלושים לאוואנגארד האטונאלי.

וכך, למרבה האירוניה, התקבצה בפלשתינה בשנות השלושים אסכולה מוזיקלית אשר חרף רצונה לעצב כאן סגנון לאומי-מקומי ייחודי הייתה למעשה שלוחה חוץ-אירופית של המוזיקה המודרניסטית האירופית השמרנית, שהתקבלה זה מכבר כקלאסיקה מודרנית. בשפה קלאסית-חדשה זו, שהייתה אירופית עד שורשה, ביקשו בן-חיים וחבריו להכניס אל אולם הקונצ'רטים את המוטיבים ה"עממיים" (כפי שנוטים אוריינטליסטים

³¹ ראו: יהואש הירשברג, פאול בן-חיים: חייו ויצירתו, עם עובד, תל-אביב 1983.

יוצאי אירופה לכנות מוטיבים מזרחיים, אסייתיים וערביים) ואת המוטיבים הסיפוריים והליטורגיים המקראיים, מתוך אותה רומנטיקה לאומית שהניעה לפניהם קומפוזיטורים רוסים (ממוסורגסקי, בורודין ורימסקי-קורסקוב ועד סטראווינסקי הצעיר, של הבלטים ו"החתונה"), סקנדינבים (גריג, סיבליוס), פולנים (מאז שופן), צ'כים (דבוז'ק, סמטנה), הונגרים (בארטוק, קודאי), ספרדים (אלבניז, דה-פאיה) ואחרים, מאנגליה (וזהן-ויליאמס) עד ברזיל (ויקה-לובוס). אבל אף שבן-חיים וחבריו היו עקודים מרצון ומאונס למורשת המוזיקה האירופית התקנית, ואף שלא היה כל ייחוד "ארצישראלי" בעצם תשוקתם הלאומית הרומנטית לצקת מוטיבים "עממיים" – "מקומיים" ליצירותיהם, ביטאה תשוקתם זו הכרעה אידיאולוגית, ציונית, מגויסת, של מהגרים שלא היו ציונים עד תמול שלשום. נהיר היה להם, שהמפעל הציוני לא נזקק למוזיקה אוואנגארדית, אליטיסטית, אזוטרתית, נטולת כל הקשר מקומי-עממי, כמו זו של שנברג וממשיכיו, ואם לפני בואם לכאן היו צפויים להצטרף למחנה השנברגי – בהגיעם לכאן הכריעו לשרת ביצירתם את המפעל הציוני של "בניין האומה".³²

היה אנכרוניזם מוזר בהכרעה זו: אנכרוניזם בהקשר המוזיקלי העולמי ואנכרוניזם בהקשר האמנותי המקומי. בהקשר המוזיקלי העולמי, כאמור, שיקף המודרניזם ה"ים-תיכוני" של הקומפוזיטורים היקים את המודרניזם המתון של העשורים הקודמים, במקום ליישר קו עם המודרניזם הנחרץ של שנות השלושים; ובהקשר האמנותי המקומי הוא שיקף, באוריינטליזם הפסטורלי שלו, את האוריינטליזם הפסטורלי של ציירי העשורים הקודמים – נחום גוטמן, ראובן רובין, ציונה תאג'ר וכו' – כאילו בן-חיים וחבריו חיברו, באיחור של עשרים שנה, פס-קול לתערוכה קבוצתית של הנ"ל. אבל האנכרוניזם הכפול הזה, גם אם העיב מראש על הרלוונטיות של האסכולה ה"ים-תיכונית", לא גרע מגדלות הנפש שגילו חברי האסכולה בעצם הכרעתם להפוך את עצמם ממהגרים לעולים. דומה שיותר משאר האמנים ומעצבי התרבות שהיגרו לפלשתינה בשנות השלושים, האמינו הקומפוזיטורים ביכולתם ליצור סינתזה בין תרבות מוצאם לבין תרבותה של ארץ היעד הזקוקה לתרומתם. הציירים היקים לא הצליחו ליצור סינתזה שכזאת, האדריכלים היקים לא נדרשו לבצע אותה, והפרופסורים היקים שהתקבצו באוניברסיטה העברית³³ הגשימו את חזון "המרכז הרוחני" של אחד-העם יותר משהגשימו את החזון הציוני הארצישראלי של מנהיגי היישוב: במובלעת היקית שעל הר הצופים הם עסקו (כפי שעסקו לפני בואם לפלשתינה) בתולדות עם ישראל, במקורות ישראל, במחשבת ישראל ובפילוסופיה כללית, ותרמו תרומות ענק לתחומי דעת אלה – אבל מה תרמה להם ההגירה לפלשתינה? גופם הגיע ארצה; ספק אם גם רוחם.³⁴ ואילו הקומפוזיטורים היקים, משבאו בגופם באו גם ברוחם אל הארץ האזיאטית.

כלי הנגינה הראשי שלהם היה קולה של ברכה צפירה. הזמרת הצעירה, שנולדה בירושלים ב-1910 להורים ממוצא תימני, ושאומוצה, לאחר שהתייתמה, בידי משפחות אומנות ממוצא בוכרי וספרדי, ספגה את שיריהן של שלוש העדות האלו והפכה כך מתימניה ל"מזרחית" במובן הכללי, האוריינטליסטי-סינתטי, שהלהיב את היקים.

³² לא כל הקומפוזיטורים היקים שהגיעו ארצה בשנות ה-30 הצטרפו לאסכולה זו. יוסף טל (גרונטל) ואבל ארליך, למשל, חיברו יצירות דודקפוניות נוסח שנברג, והעמידו לימים דור שני של מלחיני אוואנגארד ישראלים, כגון יצחק סדאי ובן-ציון אורגד (כשם שבן-חיים וחבריו העמידו דור שני של מלחינים "ים-תיכוניים", כגון עמי מעייני ונועם שריף).

³³ את המונח "יקים" יש להבין כאן בהוראתו התרבותית הרחבה, המקיפה את ילידי המרחב האירופי הדובר גרמנית (אוסטריה, צ'כיה, ליטא וכו'), שהשתלמו באוניברסיטאות גרמניות או דוברות גרמנית.
³⁴ ראוי לזכור שתנועת "ברית שלום", המזוהה עם פרופסורים יקים אלה, התקיימה למעשה רק עד 1933 – כלומר, גוועה דווקא כשהתחילה העלייה החמישית. התנועה הוקמה על ידי רופין מיד עם ייסודה של האוניברסיטה העברית ב-1925, וחבריה היו הוגו ברגמן, גרשם שלום, רוברט ג'לטש, עקיבא-ארנסט סימון ואנשי רוח אחרים שעלו ארצה בשנות ה-20 (בעלייה השלישית ובעלייה הרביעית). בובר, שהגיע ארצה ב-1938, לא הושפע מחבורת "ברית שלום" (שהתפרקה, כאמור, חמש שנים לפני כן), אלא, אדבא, הגיע באיחור אל חיק החבורה שהוא עצמו היה אחד ממקורות ההשפעה שלה. כלומר: עמדותיו בשאלות הציונות התגבשו לא כתוצאה מעלייתה (הגירתו) ארצה, אלא היו מגובשות זה מכבר. "ברית שלום", אם כן, הייתה תנועה של עולי שנות ה-20, לא של מהגרי שנות ה-30, ולכן אין להביאה כ"הוכחה" לכך שהפרופסורים היקים שהגיעו לירושלים בשנות ה-30 פתחו בכך דף חדש בחייהם הרוחניים-רעיוניים. ראו: אהרן קידר, "להשקפותיה של 'ברית שלום', אידיאולוגיה ומדיניות ציונית, עורך: מנחם שטרן, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1978, עמ' 97-114.

כשנסעה לברלין ללמוד תיאטרון, פגשה את המלחין והפסנתרן הווירטואוז נחום נרדי, התחנתה איתו, הביאה אותו ארצה וכבשה איתו את במות היישוב בשירים שהוא הלחין לה. ב-1936, כשנפתחה תחנת הרדיו הארצישראלית, בקע מהמקלטים קולה של ברכה צפירה כשהוא מלווה לאו דווקא בנגינת הפסנתר של בעלה, אלא גם בתזמורת קאמרית או אף סימפונית: פאול בן-חיים ואחרים חיברו יצירות במיוחד למענה. המפגש המוזיקלי בינם לבינה היה מפגש בין ביוגרפיות הפוכות בכיוונן; הם באו מברלין לירושלים, כפי שקרויה האוטוביוגרפיה של גרשם שלום,³⁵ ואילו היא באה מירושלים לברלין. החלום היקי-אוריינטליסטי על זיווגן של ברלין וירושלים התגשם חד וחלק בכרית הנישואין של צפירה ונרדי, ובכרית היצירה של צפירה ונרדי ושאר הברלינאים שוחררי הסינתזה.

אלא שניסיון זה לאיחוי מוזיקלי "ים-תיכוני" הוגבל, בעיקרו, למוזיקה הגבוהה. המוזיקה הקלה הסגירה את הקרע. בבתי הקפה הירושלמיים התפרנס היינץ (חיים) אלכסנדר כפסנתרן ג'אז, ומשה וילנסקי, שהגיע לכאן ב-1932, החדיר למוזיקה הארצישראלית הקלה משב רוח סלוני, עירוני, מרכז-אירופי: לחנים מתקתקים במקצבי פסדובלה, ולס וטנגו, מתוזמרים בגודש סימפוני משתפך, רומנטיים-ארוטיים, שכמו הולבשו רק במקרה על מילים עבריות. הוויכוח שניטש לימים בקרב תנועות הנוער של תנועת העבודה, בשנות החמישים ואף בשנות השישים, בין נערים שנשבו בקסמם של הריקודים הסלוניים לבין אלה שהכירו רק בזכות קיומם של "ריקודי העם" ותבעו לסלק מהתנועה חניכים שחטאו בריקודים סלוניים – ויכוח זה נזרע כבר אז, בשנות השלושים, כשהמוזיקה הארצישראלית הקלה התפצלה בין האופציה החלוצית-עממית של מרדכי זעירא (הורה, דבקה, שירי רועים ופועלים) לבין האופציה הבורגנית של וילנסקי.

הפיצול לא היה רק סגנוני, כי אם אידאי. הורה ודבקה ורקדים בקבוצה, השירה ה"חלוצית" היא שירה בציבור, והסצנה הנוצרת ממוזיקה זו היא סצנה פוריטנית: שמה במקום תשוקה. ריקוד סלוני הוא מגע מסעיר בין גבר לאשה, ושיר אהבה אינו שיר על אהבת המולדת, העם או המחרשה. ההתנגשות הרעיונית בין עולים למהגרים – בין ציונים פוריטניים לבורגנים חושניים – התבטאה בתחום זה במלוא חריפותה. ציבור אחד, ציוני, שר את שיריו של זעירא ונהר אל כנסי המחולות של רבקה שטורמן; ציבור אחר, בורגני, בחליפות ערב ובשמלות ערב, שר ורקד זוגות-זוגות את נעימות הגרמופון.

6

הנה כי כן, ב-1935 התנגשו שני עולמות יהודיים בפלשתינה. בבתי הקולנוע של תל-אביב הוקרנו אז סרטים ציוניים על גאולת האדם, גאולת הארמה וגאולת האומה, כגון הסרט "אדמה" בבימויו של הלמר לרסקי, הסרט התיעודי "לחיים חדשים" והסרט העברי המדבר הראשון, "זאת היא הארץ", של ברוך אגדתי (אביגדור המאירי כתב את התסריט); הקומפוזיטור מרק לברי והכוריאוגרפית-הרקדנית הווינאית גרטרוד קראוס, עולים חדשים מלאי מוטיבציה, הקימו להקת מחול לתפארת המודרניזם הארצישראלי, ולברי פצח בחיבורה של פואמה סימפונית ששמה "שיר העמק"; מירושלים ותל-אביב עד לוצרן ודנציג הזיזו בן-גוריון וז'בוטינסקי גייסות של מדריכים וחניכים, שליחים ושליחים; בעמקים הצפוניים ובגלילות אחרים הוקמו כפרים וקיבוצים והתרחבו הקיימים; הסתדרות הפועלים ריכזה עוצמה של ממשלה – ובקצור, ה"הגשמה" הוגשמה להפליא – כשבאותה שנה עצמה מלאה הארץ מהגרים, הוקמו שתי מפלגות הציונים הכלליים, הנציב העליון כפה על תל-אביב ראש

³⁵ גרשם שלום, *מברלין לירושלים* (מהדורה מקורית בגרמנית: 1978), מהדורה מורחבת, עורך: אברהם שפירא, עם עובד, תל-אביב 1982.

עירייה מהציונים הכלליים (ישראל רוקח), ובלבו של המרכז הבורגני העולה נוסד "מוסד ביאליק", הושלמה סדרת עגנון והודפס ספר שיריה הראשון של לאה גולדברג, שעלתה לפלשתינה זה עתה (כלומר, היגרה). ברל העריץ את ביאליק ועגנון. על יחסו לאלתרמן חלוקים החוקרים. "אלתרמן זכה להוקרתו הרבה", כתבה אניטה שפירא;³⁶ "ברל סלד משירתו של אלתרמן", כתב דן מירון.³⁷ אין ספק, מכל מקום, שברל הכיר בכריזמה השירית העצומה של אלתרמן (אינך סולד מנמושות: הם לא שווים את הסלידה), והכרה זו התנגשה בהשקפת עולמו. שכן, אם שלושת גדוליה של הספרות העברית המודרנית – ביאליק, עגנון ואלתרמן – לא היו סוציאליסטים; אם שלושתם השתייכו, להלכה או למעשה, לציונות הכללית של המרכז הליברלי; אם תנועת העבודה לא הצליחה להצמיח משורר או סופר בשיעור קומתם – הרי שלא הציונות החלוצית, ה"מגשימה", אחזה במושכות התרבות העברית, אלא אותה ציונות לא חלבית ולא בשרית שתוגברה בהגירת שנות השלושים ההמונית.

זה היה קו השבר הפנים-אשכנזי שעליו דיבר ברל כשנאם בלוצרן. הציונות של בני דורו הסוציאליסטים והרוויזיוניסטים הייתה משימתית, שאפתנית ותובענית; היא ניהלה מאבק על הגדרת המשימות, אך לא על עצם התביעה להגשמה משימתית. מבין 200 אלף מהגרי שנות השלושים היו רק מעטים שהזדהו עם התביעה הזאת. רובם רצו לחיות, ואם אפשר – גם ליהנות קצת. הם רצו חיים נורמליים, כלומר בורגניים. לא משימות תיקון עולם, לא שתי גדות לירדן, לא מצעדי 1 במאי, לא השבעות בתל-חי; חיים אזרחיים, שגרתיים, עם טאץ' אירופי.

ב-1925 נועץ ברל בביאליק כשחיפש שם לעיתון ההסתדרות שהוא יסד. ברל חשב על השם "עם עובד". ביאליק הציע לקרוא לו "דבר".³⁸ ברל קיבל בהכנעה את עצתו, ושמר בלבו את השם "עם עובד" עד שיסד את הוצאת הספרים ההסתדרותית. כנאמו במועצת ההסתדרות בחורף 1941 הוא אמר שתכליתה של הוצאת הספרים היא השגת הגמוניה תרבותית-תודעתית. "הגמוניה", אמר, "אינה נקנית על ידי מכשירי שלטון דווקא. הגמוניה משמעותה: שליטה רוחנית, השפעה מכרעת, הליכה בראש בחיי העם", ולכן ייסודה של הוצאת הספרים הוא "פרק במלחמה על ההגמוניה של העובד, של החלוץ, בציונות".³⁹ כשיסד את עיתונו לא הרגיש מאוים מציוני-כללי כמו ביאליק. להיפך. הוא ראה בו בן-ברית והתכבד בעצתו. הוא לא הוטרד אז מכך שביאליק פסל את השם "עם עובד" בגלל סיבה ברורה כשמש: זה היה שם סוציאליסטי. ("הם נהנים מזינף, האחים הסוחרים", כתב אצ"ג לביאליק בלעג ארסי,⁴⁰ ללמדך שרדיקלים מימין, לא רק משמאל, סנטו בבורגנים, ציונים-כלליים). כשפנה אל ביאליק ב-1925, בטח ברל בעתידו הפועלי של היישוב, אבל עכשיו, ב-1941, כשהחזיר לחיים את השם "עם עובד", הוא תפס את העניין כמאבק כמעט נואש על הפיכת "היהודים הישנים", המהגרים, ל"יהודים חדשים", לחלוצים, לעם עובד.

כעבור עשרים שנה, ב-3 באפריל 1961, אירח בוכר בביתו צעירים בני קיבוצים וגלגל איתם שיחה על יהדות וציונות. "התנועה הקיבוצית הייתה בראשיתה סלקטיבית", אמר, ואז החיל טענה זו על כל התנועה החלוצית-משימתית. "הייתה זו סלקציה של בני אדם המוכנים, רוצים ומסוגלים לחיות כך. בכך השפיעה התנועה החלוצית על הגולה. היא משכה משיכה מגנטית אותם צעירים שהיו מוכנים לחיות כאן כך. וכך היה עד שהתחילה ההיסטוריה להתערב בדבר: עליית היטלר וכל הכרוך בה. והתחילה עליית המונים ללא סלקציה. ולא

³⁶ אניטה שפירא, 1977, עם עובד, תל-אביב 1980 (להלן: אניטה שפירא), עמ' 651.

³⁷ מירון 1991, עמ' 76.

³⁸ אניטה שפירא 1980, עמ' 249.

³⁹ ברל כצנלסון, נאום במועצת ההסתדרות, כט בטבת תש"א; *כתבים* ה, הוצאת מפא"י, תל-אביב (ללא ציון שנת הוצאה), עמ' 155.

⁴⁰ אורי צבי גרינברג, "ביאליק", מתוך הפואמה "כלב בית" (1929), *באמצע העולם ובאמצע הזמנים: מבחר שירים משנות העשרים והשלושים*, עורך: בנימין הרושובסקי, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1979, עמ' 107-108.

היה איש בינינו שהיה מעז לשלול בלבו את עליית ההמונים. באה ההיסטוריה והרסה את העיקרון הסקלטיבי.⁴¹

אמירה מאלפת, כשהיא באה מפיו של אחד המהגרים – לא כביקורת מבחוץ. בעיצומה של קליטת מאות אלפי מזרחים, ושבוע לפני שנפתח משפט אייכמן, שבו נשמע קולה של שארית הפליטה – בעיצומה של הצפת המדינה בעקורים, ועל סף היחשפותה לעדויות של ניצולים – טען בובר שהפכנו לחברה של מהגרים לא בשנות החמישים אלא בשנות השלושים. יש לשער שהוא הבין, כפי שהבינו כולם, שעם קליטת המזרחים נכנסה המדינה לעידן כאוב מאוד של מתחים עדתיים, אבל למרות חשיבותה של התפנית העדתית הוא לא ייחס לה את השבר ההיסטורי המכריע שהיטה את המפעל הציוני ממסלולו.

כאבי העקירה מארץ המוצא, קשיי ההתאקלמות בארץ המקלט, ההתקיימות ממסחר, שירותים ומלאכה (תרבות-חיים של עצמאים, לא של שכירים מאורגנים), ההיאחזות במשפחה (לא ב"חברה" או ב"אומה"), ההשקעה ביחסים (לא בפרינציפים מופשטים), התשוקה לנורמליות (לא למשימות), תחושת הזרות, מטעני העלבון – כל אלה משותפים למהגרי שנות השלושים, לניצולי השואה ולרוב המזרחים שהגיעו בשנות החמישים והששים. תהום תודעתית, לא תהום עדתית, בין עולם העולים לבין עולם המהגרים, נפערה לדורות בעלייה החמישית.

⁴¹ מרטין בובר, *נתיבות באוטופיה* (1947), מהדורה מורחבת, עורך: אברהם שפירא, עם עובד, תל-אביב 1983, עמ' 232.